

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК (UDC) 908(=161.2)(045)(477)“45”-0.58
<https://doi.org/10.21272/starovyna.2020.57.3>

ОБЧЕНКО О. М.

**ЗМІЇВ ТА ЗМІЇВСЬКИЙ ПОВІТ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕФЛЕКСІЇ
МІСЦЕВОГО ДВОРЯНСТВА**

У статті робиться спроба статистичного та соціокультурного аналізу Змієва як повітового міського центру. Розглядаються міркування представника локальної дворянської спільноти Харківської губернії Федора Кричевського про Зміїв. Робиться спроба частково реконструювати уявлення та стереотипи типового представника місцевого провінційного дворянства початку XIX століття про місто, мешканцем якого він був, та про формування ним певного місцевого «міфу» про це місто.

Ключові слова: місто, повіт, Федір Кричевський, уявлення, стереотипи, ідентичність, дворянство.

Що являв собою Зміїв, як провінційне слобожанське містечко, на зламі XVIII-XIX століть? За даними 1773 року слобода Зміїв нараховувала 4338 чоловік. З них найбільшу кількість становили військові обивателі - 3382 чоловіки та «подданных черкас» - 611 чоловік [1, оп. 1, спр. 1210, арк. 65]. Таких категорій як «міщани» чи «купці» в Змієві ми зовсім не знаходимо. Для порівняння наведемо чисельність сусіднього міста Чугуєва, який до 1797 року був повітовим містом (слобода Зміїв належала до Чугуївського повіту) [82, оп. 1, спр. 47, арк. 47-3]. Тож у Чугуєві проживало 9197 чоловік. Чугуїв, як повітове місто, мав на той час міський магістрат, міський та повітовий суди, казначейство та в'язницю. До того ж у місті вже були такі категорії жителів як «міщани» та «купці» [2, оп. 1, спр. 47, арк. 47-2]. Таким чином, ми бачимо, що на момент створення Зміївського повіту в 1797 році, до якого було віднесено і Чугуїв, порівняння цих двох населених пунктів, з точки зору належності до міської традиції, було явно на боці останнього (як за чисельністю жителів, так і за соціальним складом). До того ж Чугуїв ще 1780 року отримав статус міста, а за рік був затверджений і герб міста, в основу якого було покладено старий міський герб [3, оп. 3, спр. 32, арк. 332].

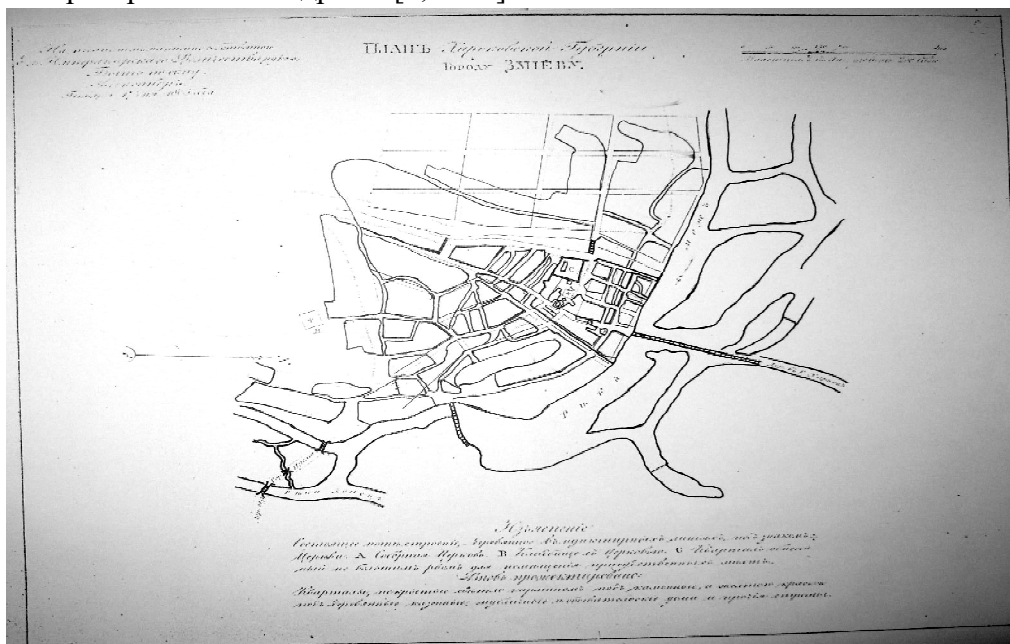
Для нас дослідницький інтерес може становити перш за все той факт, що ці два населених пункти, при всій своїй схожості та приблизно одному часі виникнення, мали відмінний соціально-етнічний склад та адміністративну історію, що простежувалося як у XIX столітті так і раніше.

Зміївський повіт був утворений 1797 року, а 1803 року Указом імператора Олександра I було затверджено герб Змієва. Слобода Зміїв на той момент вже давно втратила статус фортеці на прикордонні (останній набіг татар на Зміїв фіксується 1736 роком). Сам Зміївський герб за геральдичними правилами був «гласним» гербом і відображав належність даного населеного пункту до конкретного місця та його назви, а «градская

Обченко Олександр Миколайович - аспірант Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди (Україна). ORCID ID: 0000-0003-4781-8427.

на голове корона» тільки підвищувала факт належності Змієва до привілейованого статусу міста. Тут доречно зазначити, що печатка Змієва 1767 року не мала жодних зображень змії, а мала зображення пагонів рослин [4, оп. 1, спр. 49, арк. 2 зв.]. Прикметним видається той факт, що печатка мала аббревіатуру «П. Г.», яка читається як «печать градская», хоча офіційно Зміїв на той момент не мав статусу міста. Можливо припустити, що цей факт говорить не тільки про юридичну плутанину щодо тодішнього статусу Змієва, але й про те, що тодішні керманічі міста офіційно «слободи Зміїв» були зовсім не проти користуватися печаткою, на якій їхній населений пункт позначався як «град». Цей казус, вірогідно, можна пояснити не просто бажанням підняти статус свого населеного пункту, але і спробою місцевої еліти хоч в такій формі повернути Змієву втрачений високий статус, який він мав у ранзі «фортеці» (до того ж однієї з найсильніших) вже на кінець XVII ст. Про силу цієї фортеці свідчать статистичні дані та план «воисковой слободы Змиев» того ж таки 1767 року [5, оп. 2, спр. 94, арк. 74-74 зв., 93 - 96]. Можливо також, що зміївська печатка мала більш раннє походження, а саме кінця XVII - початку XVIII ст., коли в Московському царстві ще чітко не розрізняли містобудівних та адміністративних термінів «фортеця» та «місто». Про це пише і Квітка-Основ'яненко: «Впрочем, под именем городов не должно здесь разуметь того, что мы теперь разумеем: это были небольшие крепости, или редуты. ...» [6, с. 31]. Так чи інакше, але зміївський герб став першим «офіційним» символічним пунктом ідентифікації міста, належності його жителів до імперського соціокультурного простору. До того ж, в європейській традиції першою ознакою домодерного міста був саме герб.

Утвердження Змієва в статусі повітового міста робило його центром політичного, адміністративного, фіскального контролю в повіті. По суті, Зміїв став містом з волі держави, а не в ході природного процесу торгівлі та промисловості. Однак, крок було зроблено, і зміївський локус почав існування в новому статусі. Про це говорить нам і план Змієва від 17 січня 1803 року, затверджений імператором Олександром I [7, с. 50].

На плані видно, що під кресленням нових вулиць проглядається креслення старих напрямків. Їх порівняння ясно засвідчує, що більшість нових вулиць проходить по старим вулицям. Однак, нові вулиці чітко вирівнюють проїзні напрямки населеного пункту. Вулиці вирівнюються. Це «вирівнювання» чітко вписується в тодішній стиль імперського класицизму з його прямими лініями, обрисами і модою на нове розпланування міст за чіткими геометричними формами. Таким чином, міський герб та план повітового міста, затверджені «зверху», стали своєрідними символічними маркерами Змієва як повітового міста Російської імперії початку XIX ст.

Наступним пунктом нашого дослідження стане статистичний опис Зміївського повіту 1837 року, складений провідником повітового дворянства Федором Івановичем Ковалевським [8, оп. 1, спр. 1, арк. 151-183]. Він надає нам оригінальний, ексклюзивний матеріал щодо формування локальної зміївської ідентичності. Загалом, цей статистичний опис, разом з описом Ізюмського повіту, стоїть окремо в порівнянні з описами інших повітів Харківської губернії цього ж року. Офіційне керівництво щодо статистичного опису адміністративних одиниць губернії вимагало наступні географічні та статистичні відомості по повітах, а саме: місцезнаходження, судноплавні ріки, озера, болота, промисловість [8, оп. 1, спр. 1, арк. 234]. Однак, Ф. І. Ковалевський сильно розширив первинні вимоги щодо статистичного опису і залишив нам багатий і різноплановий інформаційний матеріал для дослідження.

Насамперед автор зміївського звіту наводить історичні дані про залюднення Слобожанщини «малоруськими» козаками, а потім і «великоросійськими переселенцями», а також подає короткі відомості про основні віхи в історії території на якій розміщувався Зміївський повіт [8, оп. 1, спр. 1, арк. 161-161 зв.]. На його думку, крім залюднення цих земель у другій половині XVII ст., такими головними подіями були: відміна Катериною II «козачої служби та військового управління» 1765 року, а також переведення 1797 року повітового міста Чугуєва до рангу заштатного (нагадаємо, що ця подія пов'язана зі створенням Зміївського повіту). В такій вибірковості історичних подій вже можна побачити перший прояв місцевого «зміївського» патріотизму. Далі Ф. І. Ковалевський подає легенду про назву міста: «...отъ чего город Зміев получилъ сіе названіе достоверно неизвѣстно. Народное преданіе говоритъ что в царствованіе Петра I генеральному капитану, или просто козачьему старшине Зміеву, поручено было сделать укрепленіе в сихъ мѣстахъ отъ набеговъ татарскихъ; Онъ имель прибываніе в здешней слободѣ, и та часть слободы, где онъ жилъ назвалась Зміевою, отъ чего въ последствіи и вся слобода приняла названіе Зміева» [8, оп. 1, спр. 1, арк. 162].

Сучасні дослідження ставлять під сумнів цю легенду, але цінність та важливість її, на наш погляд, полягає в тому, що це перша спроба подати жителем Змієва свій, місцевий міф про заснування міста, що є одним з перших кроків до формування самоідентифікації жителів міста. Тут доречно нагадати, що в той час була записана ще одна легенда, яку подає в своєму творі Квітка-Основ'яненко (1838 рік). Наявність цих легенд, які були зафіксовані документально чи в науково-публіцистичному творі, на наш погляд, є

свідченням того, що представники еліти міста знали та підтримували легенди про заснування Змієва для створення, так би мовити, «легендарної» історії міста, яка б доводила не випадковість Змієва саме як повітового міста та створювала йому певну історичну тяглість. Ймовірно, не випадковим є і той факт, що в поданій нами легенді виникнення назви міста відносять до царювання Петра I, який, за свідченнями дослідників, 31 травня 1709 року був проїздом у Змієві [10, с. 328]. У цьому випадку явно простежується бажання автора прив'язати історію Змієва до «великих» історичних подій, які вершив цар-реформатор. Ясно, що ця легенда виникла не раніше кінця XVIII - початку XIX ст. Можливо, це говорить про те, що в цей час в середовищі освічених верств населення міста виникла потреба відчувати себе власне жителями міста, а не слободи чи фортеці. Видається, що ця потреба не була випадковою, оскільки на той момент Зміїв у статусі міста існував уже 41 рік.

Статистичний звіт надає нам дані про населення, соціальний склад та образ міста. Населення міста 1837 року складало 3323 чоловіки [8, оп. 1, спр. 1, арк. 164 зв.]. Зменшення кількості населення більш як на одну тисячу чоловік у порівнянні з кінцем XVIII ст. ми пояснюємо епідемією холери, про яку в статистичному звіті пишеться: «...въ 1833 году была холера, свирепствовавшая в городе и въ многихъ селенияхъ уезда» [8, оп. 1, спр. 1, арк. 174 зв.]. Тим не менше, соціальний склад Змієва ускладнився. В місті проживали дворяни, різночинці, духовенство, купці, міщани, казенні обивателі, поміщицькі селяни, а також солдати та офіцери різних чинів [8, оп. 1, арк. 164]. Що стосується ремісників та купців, які б репрезентували місто як торговельно-ремісничий центр, то картина виглядала так: ремісників - 90 чоловік, купців - 22 (але тільки 4 з них постійно проживали в місті, інші ж «...по собтвеннымъ выгодамъ и торговымъ деламъ проживають більше въ торговыхъ селенияхъ» [8, оп. 1, спр. 1, арк. 163 зв. - 164]). Цей контингент становив усього 2,8 відсотка від населення міста. Не дивно, що в місті було всього «6 мелочныхъ лавок» [8, оп. 1, спр. 1, арк. 163 зв.]. Що стосується промисловості, то її в місті теж не існувало, за виключенням салотопильних підприємств, які називались «заводами» [8, оп. 1, спр. 1, арк. 164].

Все ж, попри всі ці факти, які автор звіту сумлінно подає та ретельно описує, і, які аж ніяк не говорять на користь Змієва, як поважного торговельно-ремісничого центру, він уперто продовжує ідентифікувати Зміїв як місто з усіма витікаючими з цього паралелями та висновками. Так, зокрема, Ф. І. Ковалевський дає короткий аналіз міських комунікацій з точки зору саме містобудування: «Улиць 6, проведенныхъ сообразно утвержденному плану, но ничем не вымощенныхъ, городъ в ночное время никогда не освещается, театровъ и общественныхъ местъ для гулянья никакихъ нетъ» [8, оп. 1, спр. 1, арк. 163-163 зв.]. Автор у першу чергу звертає увагу на такі прикмети міста як зручні вулиці, театр, громадські місця для гуляння, бо в цих прикметах він, вірогідно, вбачав власний образ зручного міста, такий, який він собі уявляв і який, напевно, вже деінде спостерігав. Це виглядало логічно, оскільки автор був представником повітового дворянства з власними пріоритетами, уподобаннями та уявленнями про міське життя. Водночас, він не обминає таких маркерів, як торгівля, промисловість, освітнє життя.

Так, зокрема, Ковалевський підкреслює, що Зміїв «...въ ремесленномъ, мануфактурномъ и комерческомъ отношеняхъ совершенно незначителень» [8, оп. 1, спр.1, арк. 163 зв.].

Таким чином, ми бачимо, що Зміїв навіть через майже півстоліття свого міського життя залишався радше великим селом ніж містом. Але чи він не мав зовсім ніяких ознак та проявів міста та міського життя, окрім свого міського герба та нового міського розпланування вулиць? По-перше, слід згадати про такі зовнішні візуальні ознаки як державні повітові установи, що виникли в місті, а саме: міська дума, казначейство, поштова контора, міська лікарня, земський та повітовий суди, повітове училище та «тюремный замок». Щоправда, розміщувалися вони всього у двох казенних дерев'яних будинках та найманих приміщеннях [8, оп. 1, спр. 1, арк. 163-163 зв.]. Ці державні інституції були важливі не самі по собі. З точки зору належності до міської культури та міського середовища важливим було те, що в цих установах працювали державні чиновники з відповідною освітою, почасти дворянського походження. Саме цей контингент і міг нести в собі певні елементи міської культури. Тут доречно нагадати про те, що 1818 року під час організації в Чугуєві центру військових поселень відбулось переселення частини поміщиків, купців та міщан до інших населених пунктів. Зокрема, в червні цього ж року до Змієва було переселено 74 міщанина [9, оп. 32, спр. 231, арк. 37, 40]. Колишні мешканці Чугуєва, який ще з 1703 року мав статус повітового центру, а з 1780 року отримав статус міста, переїхавши до Змієва, напевне, також принесли з собою окремі елементи міської культури у вигляді певних уявлень чи стереотипів.

Уся протоміська спільнота Змієва на той час складалась з дворян, обер-офіцерів, різночинців, духівництва, купецтва, міщан та ремісників. Усі вони, на наш погляд, у тій чи іншій мірі несли в своїх поглядах, соціальних стереотипах та способі життя певні елементи міського соціокультурного простору. Загалом, у Змієві на той час вони становили соціальну групу чисельністю 641 чоловік, що дорівнювало 19 відсоткам від загальної кількості населення міста. На наш погляд, ця майже п'ята частина населення Змієва не могла головним чином визначати економічне та культурне обличчя міста, але в той же час, ця частина населення робила Зміїв таким локусом, який не міг вже сприйматися просто як село чи сільська місцевість. Тож не дивно, що автор статистичного звіту - дворянин Ковалевський у своїх міркуваннях постійно рівняє Зміїв до міських стандартів, та розглядає свій населений пункт з точки зору вирішення суто міських задач (хоча навіть візуально Зміїв тоді нагадував велике село, де над простором стріх з очерету одиноко панував кам'яний собор). Так, зокрема, Ковалевський, критично міркуючи, в цьому руслі писав: «Назначение места для уездного города на северной стороне границы не совсем удобна для всех сношений жителей уезда - Зміев не имеет ни красиваго местоположения, ни большихъ сданий, ни остатковъ древности и никакихъ историческихъ памятниковъ» [8, оп. 1, спр. 1. арк. 162]. Як бачимо, автор з усіх необхідних ознак міста виділяє лише адміністративну, візуально-естетичну та історичну складові. Про такі складові міста як торговельна, промислова, суспільно-громадська, нарешті освітня мова просто не йде. Видається, що тут автор озвучив певний кліше-

стереотип, який побутував тоді в середовищі провінційного дворянства Слобожанщини - які ознаки повинно перш за все нести в собі повітове місто. Цей стереотип відбивав у собі ту реальність, що всі тодішні міста цього регіону (і не тільки цього) Російської імперії були аграрними містами доіндустріальної епохи. Таким виглядав і Зміїв. Головними ознаками такого міста, на наш погляд, були: державна адміністрація у формі чиновницької бюрократії, освітні установи, медичні установи, ярмарки, а також ті чи інші неформальні асоціації громадян. Все це існувало в панівному полі традиційного сільськогосподарського виробництва та в умовах станового суспільства і кріпосного права.

На наш погляд, соціоментальне обличчя Змієва на початку та в середині XIX ст. визначали два стани, або групи - це повітове дворянство та селяни. Дворянство репрезентувало в Змієві дворянську культуру, яка сприймалась як самими дворянами, так і представниками інших верств як «висока» культура, культура освічених людей, яка несла в собі такі елементи міської культури як освіта, мода, література, архітектура тощо. Як ми бачимо на прикладі Змієва, саме дворянство першим почало робити спроби привнести в колишні слобожанські фортеці та слободи імперську міську культуру, робити перші намагання зафіксувати чи витворити місцеві міфи чи легенди як перші елементи самоідентифікації місцевого мешканця. Сюди ж відносимо і перші спроби дворянської спільноти творити образ повітових центрів саме як міст, що, наш погляд, добре видно в статистичному звіті провідника зміївського дворянства Ковалевського. Також необхідно торкнутися такої соціальної групи як духовенство. Ця соціальна верства була стабільно представлена як на селі, так і в місті, а за своїми соціокультурними ознаками могла сприйматись як культура висока, але патріархальна. Але чисельність цієї верстви в порівнянні з селянами, чи навіть дворянами була набагато менша. Що стосується самого селянства, то воно чисельно переважало в Змієві, визначаючи в означений час панівний вигляд міста в господарських, побутових, візуальних аспектах. Селянська «низька» культура, побутуючи майже неписьменною та перебуваючи під тиском кріпосництва залишалась для інших «великим німим» і її дослідження потребує особливих підходів.

1. ЦДІАУ. ф. 1710. Ізюмська провінція.
2. ЦДІАУ. ф. 2025. Архів Донець-Захаржевських.
3. ЦДІАУ. ф. 1709. Правління Харківського намісництва.
4. ЦДІАУ. ф. 1722. Ізюмська полкова канцелярія.
5. ЦДІАУ. ф. 1584. Ізюмська провінція.
6. Квитка Г. Ф. «О слободских полках» / Г. Ф. Квитка-Основьяненко // Собрание сочинений в семи томах. Т. 7. Киев, «Наукова думка». С. 30-52.
7. Саяний М. І. Зміївщина - Слобожанщини перлина / М. І. Саяний. Харків: «Кроссрод», 2009. 288 с.
8. ДАХО. ф. 15. Харківський губернський статистичний комітет.
9. ДАХО. ф. 3. Канцелярія Харківського губернатора.
10. Павленко Н. Полудержавный властелин / Н. Павленко, 1991. 352 с.

References

1. TSDIAU. F. 1710. Izumskaia provntsia.
2. TSDIAU. F. 2025. Arhiv Donets-Zahardzevskyh.
3. TSDIAU. F. 1709. Pravlinnia Kharkivskoho namisnytstva.
4. TSDIAU. F. 1722. Izumska polkova kantseliaria.
5. TSDIAU. F. 1584. Izumska provintsia.
6. Kvitka G. F. "O slobodskih polkah". Sobranie sochineniy v semi tomah. Kiev, "Naukova dumka". S. 30-52.
7. Saiany M. I.. Zmiivstsyna - Slobodzantsyny perlyna. Kharkiv."Krossroud". 2009 r. 288 s.
8. DAHO. F. 15. Kharkivsky hubernsky statystytsny komitet.
9. DAHO. F. 3. Kantseliaria Kharkivskoho Hubernatora.
10. Pavlenko N. Poluderdzavny vlastelin. Moskva. 1991 r. 352 s.

Obchenko O. M.

postgraduate, Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine). ORCID ID: 0000-0003-4781-8427.

ZMIIV AND ZMIIV POVIT IN REFLECTION OF THE LOCAL NOBILITY

The study of local communities is important in modern history. Local history helps to understand the peculiarities of the historical development of the regions and their inhabitants.

The article examines statistical and socio-cultural information about the small town of Zmiiv in the early nineteenth century. The article analyzes the plan of the town of Zmiiv and the seal of the town of Zmiiv. The composition of the city's residents is also analyzed and compared with the Chuhuiv town. Town Zmiiv is located in the Kharkiv region. In the XIX century Zmiiv was the district (povit) center. Analysis of the town's development shows that gradual processes of modernization have begun in Zmiiv.

Beyond to statistics, the ideas of the local gentleman Fedir Krychevsky about the town and its history are analyzed. Krychevsky lived in Zmiiv in the early nineteenth century. Krychevsky's reasoning helps us to understand how provincial nobles imagined an ideal city in the early nineteenth century. The local nobility formed the local urban identity. It was a pre-modern town in reality and in their imagination as well. He was the head of the local nobility. It is possible to reconstruct the stereotypes of this nobleman about the town of Zmiiv. The province is a place where urban and rural cultures interact. Nowhere is this more visible than in province town. Zmiiv is a typical town in eastern Ukraine. Exploring its features will help to better understand the history of this region.

Key words: city, county (povit), Fedir Krychevsky, stereotypes, identity, nobility.

Отримано 12.11.2020